

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 322+342.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.38.17>

ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ АЛЬ-ФАРАБІ: ПРОБЛЕМИ УРЯДУВАННЯ В ДЕРЖАВІ

Вікторія Бунь

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Розглянуто погляди арабського філософа, вченого енциклопедиста Абу Наср ібн Мухаммеда Аль-Фарабі на формування та функціонування доброчесного міста (держави) на прикладі аналізу таких його трактатів, як «Трактат про погляди мешканців доброчесного міста», «Афоризми державного діяча». Наголошено, що політичні ідеї Аль-Фарабі ґрунтуються на поглядах античних мислителів, насамперед Аристотеля та Платона. Підкреслено, що Аль-Фарабі ототожнює суспільство і державу та вказує на неможливість повноцінного існування людини поза межами суспільства/держави. До головної мети людської діяльності філософ зараховує досягнення щастя, прийти до якого можна шляхом пізнання та засвоєння філософії. Політика, за Аль-Фарабі, вивчає способи організації і функціонування доброчесного правління та досягнення добра і блага, справжнього щастя для кожної людини. Для цього необхідним є створення доброчесного міста, що буде функціонувати на засадах взаємодоповнюваності та взаємодопомоги. Наголошено, що доброчесне місто складається з низки станів, що мають різні ролі та функції. Аль-Фарабі пропонує такий соціальний поділ мешканців доброчесного міста: найбільш достойні, майстри слова (оратори), вимірювачі, воїни і багатії (здобувачі багатств). На чолі держави перебуває істинний глава доброчесного міста. Істинний правитель поєднує низку якостей, а саме: ясний розум, хороше здоров'я, чиста совість, ораторські здібності, прагнення отримувати нові знання. Підкреслено, що глава доброчесного міста – це не лише мудрець-філософ, а й духовний, релігійний очільник (імам). У разі відсутності однієї людини, що об'єднує всі потрібні якості, Аль-Фарабі допускає колегіальне правління. Підкреслено, що доброчесному місту Аль-Фарабі протиставляє чотири недосконалі (недоброчесні) міста, а саме: міста неосвічені, аморальні (безбожні), міста обміну та міста, що заблукали. Найгіршим із перерахованих чотирьох міст є неосвічений град.

Ключові слова: Абу Наср ібн Мухаммеда Аль-Фарабі, доброчесне місто, недоброчесне місто, освічений правитель, Платон.

Погляди Абу Наср ібн Мухаммеда Аль-Фарабі цікаві і актуальні для політичної науки саме тому, що цей арабський вчений-енциклопедист та філософ став першим політичним філософом ісламу. Свої філософські та політичні ідеї Аль-Фарабі ґрунтуються на поглядах античних мислителів, насамперед Аристотеля та Платона, чим він започатковує цілий напрям. Зокрема, його політичні ідеї отримують свій розвиток у концепціях Ібн-Сіна, Ібн-Рушда тощо. У цьому контексті антична філософська спадщина відіграла роль раціональної основи, засобу обґрунтування віри (ісламу) за допомогою розуму. Дуже логічними виглядають аналогії зі схоластиком Тома Аквінського, який в Аристотеля також знайшов раціональне підґрунтя і вписав філософію в єдину систему людських знань поруч із християнською вірою, що спирається на божественне одкровення. Якщо Тома Аквінський охрестив/християнізував Аристотеля, то Аль-Фарабі ісламізував грецьку філософію задовго до Аквіната.

Аль-Фарабі відомий також тим, що коментував праці Аристотеля («Категорії», «Аналітики» (перша і друга), «Топіка», «Софістика», «Риторика», «Поетика»), за що навіть був названий «Другим вчителем» (після Аристотеля) та батьком арабської політичної філософії. Проте, незважаючи на колосальну увагу до праць автора «Політики», у своїх політичних уявленнях Аль-Фарабі спирається на Платона, про що свідчить навіть назва його головного трактату «Трактат про погляди мешканців добродесного міста» (942 р.) Також політичні погляди філософа відображені у таких трактатах, як «Афоризми державного діяча», «Громадянська політика» тощо.

Аль-Фарабі розвиває органічний погляд на суспільство, ототожнюючи суспільство і державу. Нормально існувати поза межами спільнот людина не може, і для повноцінного, гідного життя та реалізації власної природи людьми створюється такий соціальний організм, як держава. Головна мета людської діяльності – досягнення щастя, яке, в принципі, можливе для всіх людей, але найбільш реально досягти його в межах міста. За цим критерієм Аль-Фарабі виділяє два різновиди міст-держав: «добродесні» (мешканці здатні досягти найвищого блага, остаточного щастя, правителі дбають про інтереси підданих) та «нерозумні» (правителі прагнуть реалізувати лише власні інтереси). Ознаки добродесного міста: високі моральні якості мешканців та правителів, порядок. Філософ зазначає, що людина може бути частиною добродесного міста, але за своєю волею або проти неї може жити в місті нерозумному і навпаки. Таким людям він радить негайно переселитися в добродесне місто, як тільки воно з'явиться.

Аль-Фарабі в дусі античної традиції наголошує, що метою досконалого політичного об'єднання є реалізація природного прагнення людей до щастя, що трактується як досягнення громадянами «вищого блага» й особистої «досконалості». Політика вивчає способи організації і функціонування добродесного правління та досягнення добра і блага, остаточного (кінцевого, справжнього) щастя для кожної людини. Таким чином, виявляється, що хоча шлях до щастя відкритий для всіх мешканців добродесного міста, проте досягти його можна лише шляхом пізнання, осягнувши і засвоївши філософські науки.

Досягнути щастя/вищого блага самотужки не можливо, оскільки на цьому шляху людина потребує цілої низки речей, які можуть їй дати лише інші члени спільноти: «За своєю природою кожна людина влаштована так, що для власного існування і досягнення найвищої досконалості вона потребує багатьох речей, яких вона не може дозволити собі самотужки і для досягнення яких потребує співтовариства людей, що нададуть їй кожен окремо будь-яку річ із тих, що вона потребує. При цьому кожна людина щодо іншої знаходиться точно в такому ж становищі. Ось чому лише через об'єднання багатьох людей, що допомагають один одному, де кожен приносить іншому деяку частку того, що необхідно для його існування, лише в такому разі людина може претендувати на досягнення досконалості, що належить їй від природи» [1, с. 168] Тому на цьому шляху необхідним є створення добродесного міста, що буде функціонувати на засадах взаємодоповнюваності та взаємодопомоги. Повторюючи тезу Платона про класи в державі, кожен з яких виконує свою функцію, Аль-Фарабі доповнює її органічною аргументацією і проводить паралелі між суспільним і людським організмом. У тілі людини всі органи мають конкретні функції і загальна здорова робота організму залежить від чіткості виконання цих функцій і загальної злагодженої роботи організму.

Така сама логіка працює в суспільному організмі, що складається із класів, що мають різні ролі та функції: «Добродесне місто подібне до досконалого, здорового тіла, всі органи якого допомагають один одному, щоб зберегти життя живої істоти і зробити її найбільш довершеною» [1, с. 169].

Продовжуючи свою аргументацію, Аль-Фарабі наголошує, що як у людському тілі є органи із більш та менш важливими функціями, так і у суспільному організмі є вищі (панівні) та нижчі (що мають підкорятися) класи. Між ними існують відносини ієрархічного панування-підпорядкування. Внизу цієї соціальної піраміди перебуває клас, що виконує найнижчі функції та забезпечує інших матеріальними благами. Суть справедливості полягає в суворому дотриманні такої соціальної ієрархії. У цій тезі Аль-Фарабі не зраджує Платону і послуговується його положеннями та аргументами.

У «Трактаті про погляди мешканців добродесного міста» Аль-Фарабі не деталізує, які саме класи мають становити політичний організм і навіть не використовує термінологію Платона про філософів, воїнів та землеробів-ремісників. Проте це завдання він вирішує в іншому своєму творі – «Афоризми державного діяча». Аль-Фарабі пропонує такий соціальний поділ мешканців добродесного міста: найбільш достойні, майстри слова (оратори), вимірювачі, воїни і багатії (здобувачі багатств) [2, с. 217].

До першого класу філософ зараховує мудреців, людей, що володіють розсудливістю, і користуються авторитетом у важливих справах. До другого класу належать служителі релігії і майстри слова, а саме проповідники, оратори, поети, музиканти, писарі (секретарі) і ті, хто до них подібний і належить до їх числа. Вимірювачі – це рахівники, математики, лікарі, астрологи тощо. До воїнів, крім ратних воїнів, Аль-Фарабі зараховує стражників. Багатії – це ті, хто може набувати (здобувати) багатства, на кшталт хліборобів, скотарів, купців тощо [2, с. 217].

Цікавим є той факт, що він окремо не виділяє і не підкреслює виняткової ролі в державі таких прошарків, як лікарі та судді, що можна пояснити, провівши аналогію з «Державою» Платона, де ці прошарки також майже не згадуються і їхня роль мінімізована.

Загалом все суспільство виконує розпорядження очільника (глави) міста, що є на вершині цієї піраміди. Знову послуговуючись органістичними аналогіями, Аль-Фарабі уподібнює роль глави міста до ролі серця в організмі людини, від якого безпосередньо залежать життя і здоров'я кожного індивіда.

Платон у «Державі» наголошував, що основою життєдіяльності суспільства є спеціалізація функцій, що залежить від двох чинників – природних здібностей та рівня підготовки. Повторюючи Платона, Аль-Фарабі наголошує, що на чолі держави не може перебувати будь-хто, а лише люди мудрі та обізнані, що володіють природними здібностями та відповідними знаннями: «На чолі добродесного міста не може стояти будь-хто, оскільки управління залежить від двох речей: по-перше, від того, щоб людина за своєю природою була готова до управління, по-друге, від місця в ієрархії та здібностей, що мають своїм джерелом волю. Управління випадає на долю того, хто схильний до нього від природи» [1, с. 171].

Істинний правитель поєднує такі якості: «мудрість, досконала розсудливість, здатність відмінно переконувати, здатність відмінно уявляти, здатність фізично вести священну війну... Той, хто в собі все це поєднує, є зразком, тим, кого слід наслідувати у всіх вчинках і діях, до чийх слів і порад слід прислухатися. Така людина може управляти так, як вона вважає правильним і як бажає» [2, с. 218].

У «Трактаті про погляди мешканців добродесного міста» Аль-Фарабі подає ще детальніший перелік характеристик очільника добродесного міста: «Він повинен мати, по-перше, абсолютно досконалі органи...; вміти від природи добре розуміти і уявляти собі все, що йому кажуть, осмислюючи сказане йому відповідно до того, що має на увазі той, хто говорить, і з тим, як йдуть справи самі по собі; добре зберігати в пам'яті все, що він розуміє, бачить, чує і сприймає, не забуваючи з усього цього майже нічого; володіти розумом проникливим і далекоглядним...; володіти виразним стилем і вміти викладати з повною ясністю все те,

що він задумас; мати любов до навчання і пізнання, досягаючи цього легко, не відчуваючи ні втоми від навчання, ні мук від пов'язаної з цим праці; бути помірним в їжі, у вживанні напоїв і в сексі, від природи уникати ігор і відчувати відразу до задовольень із нею пов'язаних; любити правду і її поборників, ненавидіти брехню і тих, хто вдається до неї; володіти гордою душею і дорожити честю; зневажати дирхеми, динари та інші атрибути мирського життя; любити від природи справедливість і її поборників, ненавидіти несправедливість і тиранію і тих, від кого вони виходять; бути справедливим до своїх людей і до чужих, спонукати до справедливості і відшкодовувати збитки жертві несправедливості...; бути справедливим, але не впертим, ...бути абсолютно непохитним перед всякою несправедливістю і ницістю; проявляти рішучість у здійсненні того, що він вважає необхідним, і бути при цьому сміливим, відважним, не знати страху і малодушності» [1, с. 173–174].

Отже, такий освічений правитель – це правитель-філософ, що володіє ясным розумом, хорошим здоров'ям, чистою совістю, ораторськими здібностями, прагненням отримувати нові знання. Більшість із цих рис Аль-Фарабі повторює за Платоном, з нового – цілісність тілесних органів (здоров'я), красномовство і справедливість. Щодо фізичного здоров'я, то, хоча Платон і надавав великого значення гарній фізичній формі для виховання майбутніх правителів (гімнастика входила до переліку обов'язкових для філософів дисциплін), проте він, на відміну від Аль-Фарабі, ще не уявляв правителя в ролі полководця.

Особливо важливими є красномовство та мистецтво переконання, оскільки правитель має володіти не лише теоретичними знаннями, а й вміти донести їх до підлеглих. У цьому контексті очільник добродесного міста виступає вже як релігійний проповідник-імам. Він є одночасно філософом і пророком, очільником релігійної общини, проявляє гуманність до підлеглих, передає їм свої знання, істини в образно-символічній формі. Таким чином, глава добродесного міста за Аль-Фарабі – не тільки мудрець-філософ, як про це вчив Платон, а й духовний, релігійний очільник (імам). Така вимога з'являється не просто так. Якщо в конструюванні свого політичного ідеалу Платон орієнтувався на обмежений рамками міста античний поліс, то Аль-Фарабі надихався універсалістським ідеалом сучасного йому Арабського халіфату [3, с. 186]. Хоча варто підкреслити, що в переліку необхідних характеристик та якостей очільника добродесного міста, які перераховує Аль-Фарабі, ми не знаходимо прямої вимоги бути мусульманином.

Демонструючи відсутність протиріч між релігійною і філософською іпостасю очільника добродесного міста, Аль-Фарабі водночас на перше місце ставить філософію. Аль-Фарабі порушує питання співвідношення релігії і філософії і демонструє відсутність суперечностей між ними. Релігію Аль-Фарабі визначає як погляди та дії, які встановив і заповів спільноті її перший керівник. Якщо перший керівник є особою добродесною, то й керівництво його є добродесним. До обов'язків добродесного першого керівника належать владарювання (керівництво), поєднане з одкровенням, яке дарував йому Бог. Філософ розрізняє релігію добродесну (якщо керівник є добродесним, прагне досягти для себе та інших кінцевого (справжнього) щастя) та оманливу (керівництво є нерозумним, керівник прагне досягти блага, яке походить від невігластва [4, с. 236–237]. Такими благами є здоров'я, мир, багатство, задоволення, шана, велич або перемога). Добродесна релігія схожа на філософію. Також закон, релігія, традиція є синонімічними поняттями.

Аль-Фарабі, описуючи главу міста, добродесне керівництво поділяє на два види: керівництво первинне (стає можливою добродесна поведінка, якої перед цим не було) та керівництво вторинне щодо першого (в поведінці наслідують першого керівника; відповідальний за таке керівництво називається керівником-традиціоналістом; його дії ґрунтуються на традиції).

Виділяючи керівництво первинне і вторинне, мислитель констатує, що повний перелік необхідних якостей вкрай рідко зустрічається в одній людині.

Тому для подальших правителів список необхідних якостей правителя скорочується до шести пунктів. Причому Аль-Фарабі включає туди як природні, так і набуті в процесі навчання якості, а саме: мудрість; знання законів і звичаїв, встановлених колишніми імамами; вміння самостійно виводити нові закони на основі попередніх; проникливість і винахідливість; красномовство; володіння тілесною силою, що дає змогу правителю бути і воїном, і воєначальником [1, с. 174].

Збереження підвалин добродесного міста, на думку аль-Фарабі, безпосередньо залежить від прихильності правителів, що змінюють один одного, одним і тим же принципам, «так що наступний успадковує від попередника ті установки, яких той дотримувався, і така спадкоємність виявиться безперервною» [3, с. 189].

Надзвичайно цікавою є ідея Аль-Фарабі про колегіальне правління. Якщо серед громадян добродесного міста відсутня людина, що володіє одночасно шістьма вищенаведеними якостями, філософ допускає розподіл влади між двома співправителями або навіть між шістьма, що за взаємної згоди разом будуть вищими главами.

Кілька окремих розділів у «Трактаті про погляди мешканців добродесного міста» Аль-Фарабі присвячує аналізу міст, що є протилежними добродесному місту. Як і Платон, Аль-Фарабі пропонує п'ять типів політичного правління, з яких добродесне місто є найкращою формою (за аналогією з платонівською ідеальною державою-аристократією), а решта чотири – це недосконалі (недоброчесні) міста: «протилежними до добродесного міста є міста неосвічені, аморальні (безбожні), міста обміну та міста, що заблукали» [1, с. 175].

Найгіршим із перерахованих чотирьох міст є неосвічений град, мешканці якого ніколи не знали справжнього щастя, тому що нездатні його зрозуміти і розпізнати. Вони поклоняються уявним цінностям, до яких Аль-Фарабі зараховує здоров'я, багатство, насолоду, свавілля і пошану.

Неосвічені міста своєю чергою поділяються на кілька різновидів: місто необхідності (мешканці прагнуть задовільнити лише найнеобхідніші фізичні потреби); місто обміну (мешканці прагнуть досягти заможності і багатства як єдиної і головної цілі всього їхнього життя); місто нищості і нещастя (жителі прагнуть лише насолоди і веселощів, що діють на почуття і уяву, – їжа, питво, статеві зносини. До цього їх спонукає виключно любов до насолоди); честолюбне місто (мешканці прагнуть допомагати один одному, очікуючи за це вшанування і похвали); владолубне місто (місто, жителі якого прагнуть до того, щоб інші підкорялися їм, а самі вони не підкорялися нікому); місто сластолубне (місто, мешканці якого прагнуть до того, щоб кожен із них вільно міг робити те, що він хоче, нічим не стримуючи свою пристрасть) [1, с. 175–176].

Решта три зіпсованих форми політичного устрою відрізняються від неосвіченого граду тим, що їх члени знають, знали або намагаються пізнати суть щастя, але при цьому їхні дії є недоброчесними. До прикладу, в містах обміну мешканці раніше мали уявлення, схожі із цінностями жителів добродесного міста, але згодом вони їх змінили. А мешканці міст, що заблукали, мають від самого початку хибні уявлення про Аллаха, що не можуть служити основою благочестя.

Отже, Аль-Фарабі у своїх політичних поглядах спирається на античну спадщину, а саме Платона; описуючи добродесне місто, він прагнув побачити досконале, справедливе суспільство, в якому б панувала повага, співпраця та справедливість. Суть добродесного правління Аль-Фарабі полягала в пізнанні усіх дій, через які стають можливими добродесні життєві шляхи та навички в містах і народах, а також охорона, захист та збереження від того, щоб в місто не проникло жодної нерозумної речі.

Список використаної літератури

1. Ал-Фараби. Трактат о взглядах жителей добродетельного города / Средневековая арабо-мусульманская философия в переводах А.В. Сагадеева: собр. пер. в 3-х томах / сост. и отв. ред. Н.С. Кирабаев. Москва : Изд. дом Марджани, 2009. Том 1. С. 168–195.
2. Аль-Фараби. Афоризмы государственного деятеля / *Аль-Фараби. Социально-этические трактаты* / Пер. с араб. Алма-Ата : Наука, 1973. С. 171–274.
3. Ефремова Н. Политический идеал аль-Фараби. *История философии*. 2013. № 18. С. 176–179.
4. Аль-Фараби. Книга релігії / пер. с арабського М. Якубовича. *Українське релігієзнавство*. 2008. № 47. С. 236–252.

**POLITICAL VIEWS OF AL-FARABI:
ROBLEMS OF GOVERNANCE IN THE STATE****Victoria Bun**

*Ivan Franko National University of Lviv, Faculty of Philosophy,
Department of Theory and History of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The views of the Arab philosopher and encyclopedist Abu Nasr ibn Muhammad Al-Farabi on the formation and functioning of a virtuous city (state) are considered on the example of his treatises such as «The Virtuous City», «Aphorisms of the Statesman». It is emphasized that al-Farabi's political ideas are based on the views of ancient philosophers, especially Aristotle and Plato. It is stated that Al-Farabi identifies society and the state and points to the impossibility of full human existence outside society / state. The main goal of human activity is the achievement of true happiness through knowledge and mastery of philosophy. Politics, according to al-Farabi, studies the ways of organizing and functioning of good government and achieving true happiness for everyone. This requires the creation of the virtuous city that will operate on the basis of complementarity and mutual assistance. It is emphasized that a virtuous city consists of a number of classes with different roles and functions. al-Farabi proposes the following social division of the inhabitants of the virtuous city: the most worthy, masters of the word (speakers), measurers, warriors and the rich (wealth-seekers). At the head of the state is the first leader of a virtuous city. A true ruler combines a number of qualities, namely a clear mind, good health, a clear conscience, oratory, and the desire to acquire new knowledge. It is emphasized that the head of a virtuous city under al-Farabi is not only a philosopher, but also a spiritual, religious leader (imam). It is emphasized that in the absence of one person who combines all the necessary qualities, al-Farabi allows for collegial rule. It is proved that the virtuous city of al-Farabi is opposed by four «vicious» societies/ (dishonest) cities: ignorant, wicked, cities of exchange and errant cities. The worst of these four cities is the ignorant city.

Key words: Abu Nasr ibn Muhammad Al-Farabi, the virtuous city, vicious/ ignorant city, the first leader, Plato.